

Kocová

KOMUNISTICKÝ REŽIM A POLITICKÉ PROCESY V ČESKOSLOVENSKU

KAREL KAPLAN, PAVEL PALEČEK

BARRISTER & PRINCIPAL

a Karla
první p
podat s
unistické
enované
bomenut
h konkr
menávají
enští ko
procesům
zkeuce a
.
Během t
u vystup
ů: první
roce 196
la nesro
estů, prov
a použív
ho a fy
zsahu. P
procesů již
ovací pra
ště defn
očet post
odle reh
990 však
řezkoun
ů. Zpros
která by
nemohla
Kniha
uložený
vnitř a
archivu
Studium
perzeku
důležité
kosloven
dalších

Kapitola 2

MASOVÁ NEZÁKONNOST A PERZEKUCE

Porušování zákonů se šířilo takovou rychlostí, že se brzy stalo jako by běžným jevem každodenního života. Platnost právních norem nahrazovaly politické směrnice a rozhodování komunistického vedení. Všechna občanská a politická práva včetně dělnických práv představitelé režimu zlikvidovali, okleštili nebo přetvořili pro svou potřebu. V zakladatelském období režimu došlo k největší míře perzekuce v celé historii komunistické nadvlády.

Zmiňme alespoň některé předpisy a opatření, které omezily nebo zrušily občanská a politická práva: spolčovací právo garantované ústavou komunisté fakticky zlikvidovali. Zákon z roku 1951 dovršil redukci více než 40 000 zájmových organizací, spolků a sdružení na desetinu. Místo nich se povinně ustavily jednotné společenské organizace (odborové, tělovýchovné, mládežnické, ženské aj.), plně podřízené přímo nebo prostřednictvím Národní fronty komunistickým institucím.

K nejzávažnější likvidaci politických práv patřilo narušení svobodné činnosti politických stran. Povolené a trpěné strany fungovaly jako jakýsi spolek přátel komunistů – jako alibi režimu. Volby do parlamentu a národních výborů probíhaly na základě jednotné kandidátky Národní fronty způsobem, který občana de facto zbavoval volebního práva. Jedinou možností vzdoru bylo nezvolení kandidátky nebo neúčast. Volební systém do značné míry předurčoval a zrcadlil roli parlamentu a tzv. zastupitelských orgánů.

Rovnostářské bezpráví pro všechny

Právo na stávkou fakticky zaniklo. O tuto ztrátu dělnických práv se výrazně zasloužila odborová organizace, která plnila funkci převodové páky komunistické moci. Obdobný osud stihl i shromažďovací

právo. Stávky, které ojediněle a živelně vznikly, a stejně tak nepovolená shromáždění komunisté považovali za trestný čin. Podle toho se také mocenské instituce s domnělými organizátory vypořádávaly. Protestní demonstrace kvůli mzdovým požadavkům, konkrétně proti zrušení vánočních přídatků, proběhla v Brně v roce 1951. Za účast na ní bylo zadrženo 87 osob, z toho 20 bylo vzato do vazby. Měnová reforma, která v červnu 1953 obrala občany o úspory, znamenala velmi citelný zásah do životní úrovně. Zaměstnanci 128 závodů vyjádřili svůj odpor stávkami. V několika městech došlo k demonstracím, největší se odehrála v Plzni. Po každé demonstraci následovalo propouštění neaktivnějších účastníků z práce. Podle oficiální statistiky Státní bezpečnost vyšetřila 472 osob za účast v nepokojích během peněžní reformy.

Nový režim jako každá diktatura rychle zlikvidoval tradiční občanská a politická práva obyvatel a porušoval existující právní normy, dokonce i nové – svoje vlastní. Komunistické vedení vědělo, že faktická likvidace občanských a politických práv (přestože v ústavě z května 1948 zůstala formálně zachována) patří mezi základní podmínky další existence režimu.

Politická rozhodnutí a záměry byly nadřazeny právu. Mnohé zákony přitom odporovaly ústavě, vládní a ministerská nařízení neodpovídala zákonům, a přesto jim byla nadřazena. Důležitou roli hrálo i to, že vykonavatelé často zákony sami ani neznali. Do více i méně významných funkcí ve státním a hospodářském aparátu včetně justice a bezpečnosti nastoupilo kolem čtvrt milionu nových lidí – dělníků; přišli většinou ze závodů a zákony nemohli znát. Při výkonu funkce se proto poslušně řídili politickými směrnicemi komunistické strany, která je do úřadu dosadila. Strana jim vštěpovala povinnost řídit se „třídním instinktem“, nikoliv zákonem, neboť dodržování zákonů podle ní často překáží realizaci správných politických pokynů a úkolů.

Když se v roce 1955 vyšetřovatelé Státní bezpečnosti vyjadřovali k nezákonnostem, jichž se dopustili, říkali to mnohdy zcela otevřeně. „Já skutečně jsem neznal tehdejší zákony, o kterých se tehdy hovořilo, a konečně je neznám prakticky ani dnes... celý systém a metody práce jsem tehdy neposuzoval z hlediska, zdali je porušován zákon, ale byl jsem pevně přesvědčen, že je to správné a sloužím dobré

věci," přiznal B. Brůha. Také tehdejší ministr národní bezpečnosti L. Kopřiva ve svém pozdějším svědectví potvrdil, že se nedodržívaní zákonů při vyšetřování nesledovalo. Vedoucí jednoho z vyšetřovacích sektorů Státní bezpečnosti Bohumil Doubek ve své výpovědi napsal, že dokonce dlouho nevěděl o své povinnosti získat k uvěznění vyšetřovaného souhlas prokurátora. Argumentoval takto: „Poněvadž mně stačil souhlas ministra nebo jeho náměstka. Já jsem ani nevěděl, že o takových věcech mám prokurátora uvědomit.“ Nelze se pak divit, že se doslova ztráceli lidé, o kterých odmítala nebo nebyla schopna justice ani bezpečnost podat zprávu příbuzným.

Cynický vztah komunistů k právu a přeměna nezávislé justice v pokornou služku moci vedly k dalšímu ničení právního řádu a znásobily úpadek právního vědomí společnosti na desetiletí dopředu. Stále přibývalo těch, kdo ztráceli víru ve spravedlnost a úctu k zákonům. Lidé si brzy začali uvědomovat svou bezmocnost při prosazování a vymáhání práva.

Emigrace nebo perzekuce

Pronásledování z politických, třídních nebo jiných důvodů, včetně osobních, postihovalo stále větší množství obyvatel. Nejdříve zasáhlo aktivní politické odpůrce – funkcionáře i členy nekomunistických stran. Pak se postupně okruh postihovaných rozšiřoval o příslušníky sociálních skupin (bývalé buržoazie, středních vrstev, bývalých důstojníků aj.), o funkcionáře různých organizací a o ty, kteří se jevíli jako odpůrci nebo jen jako potenciální nepřátelé režimu.

Perzekuce se stala jednou z oficiálních forem vládnutí, běžně používaných všemi komunistickými i státními institucemi. Pronikla i mezi komunisty vyloučené ze strany, mezi bývalé sociální demokraty nebo ty, kteří se chtěli zachránit před perzekucí vstupem do komunistické strany po únoru 1948, avšak nezískali důvěru „předúnorových“ soudruhů. Strana rozlišovala své členy na předválečné, poválečné a poúnorové. Členské průkazky posledních neměly velkou váhu.

Z nesčetné řady perzekucí uvedme případ z doby bezprostředně po státním převratu v únoru 1948. Ministři, kteří podali 20. února

demisi, byli pod dohledem Státní bezpečnosti. Všechny hlídaly dvoučlenné policejní hlídky nepřetržitě ve dne v noci. Stály před jejich byty, kontrolovaly a zapisovaly jejich návštěvy, provázely je při procházkách městem i ve veřejných místnostech. Podávaly o pohybu svých „svěřenců“ zprávy nadřízeným. Někteří proti hlídání protestovali a žádali, aby bylo zrušeno. Ale jen výjimečně uspěli, a to ještě jen částečně – dosáhli toho, že dohled nebyl tak veřejně viditelný.

Iniciátoři těchto opatření sledovali dva cíle: odradit návštěvy a politiky izolovat a zabránit jejich odchodu do emigrace. Útěk se však přesto většinou ministrů podařilo. Do emigrace utekli Petr Zenkl, Jozef Lettrich, Jaroslav Stránský, Václav Majer, Bohumil Laušman, Štefan Kočvara, Hubert Ripka a generální tajemníci politických stran Blažej Vilím, Vladimír Krajina a Adolf Klimek. Kromě nich emigrovala a zachránila se před perzekucí a procesy řada poslanců a funkcionářů nekomunistických stran.

Perzekuce v komunistickém režimu, zejména v jeho zakladatelském období, se vyznačovala tím, že se neomezovala na jednu hlavní osobu. Dopadala na celé rodiny včetně dětí, příbuzných a přátel dědičně. A nebylo před ní úniku. Monopolní moc ovládala všechny instituce, všechny dříve soukromé podniky náležely státu. Mechanismus kádrové personální politiky umožňoval vykonat na každém místě a v každém zaměstnání akt perzekuce, politické msty a kontrolovat chování obětí. Zde je nutno poznamenat, že výhody, které režim přinesl nové generaci straně věrných komunistů nebo prospěchářů, byly přímo úměrné perzekuci. I rodiny „nových“ lidí ovlivnil přicházející režim, jenže v opačném smyslu. Postupem času režim nivelizoval rozdíly ve společnosti, takže mimo vedoucích funkcionářů byla životní úroveň obyvatelstva víceméně jednotná.

Perzekuce měla rozličné motivy, podobu i stupně. Důvodem se stávaly politické názory nebo bývalé členství v nekomunistických stranách, náboženská víra, příslušnost k národnostní menšině či jinému národu, příbuzenské nebo přátelské svazky s osobami nepohodlnými režimu, příslušnost k bývalé buržoazii, odpor ke vstupu do zemědělských družstev, dřívější i současná činnost v některých zájmových a náboženských organizacích, jako byl např. Sokol, Junák nebo náboženská společnost svědků Jehovových a různé sekty.

Škála a formy perzekuce se rozrůstaly po celou dobu existence režimu od nejnižších stupňů, jako bylo vyřazení postiženého z veřejného života a umělé vytváření byrokratických překážek při vyřizování nutných úředních nebo osobních záležitostí, zákaz cest do zahraničí, zákaz studia na vyšších školách, zákaz výkonu některých povolání, sledování bezpečností až po nejvyšší stupeň – internaci, politické procesy a vraždy. Počet obětí všech forem perzekuce nelze přesně určit. Je však možné konstatovat, že nejméně každá druhá rodina měla ve svém středu aspoň jednoho postiženého. Do tohoto minimálního odhadu nezapočítáváme oběti běžné ekonomické perzekuce.

K běžné ekonomické perzekuci patřila zákonem nebo vládním nařízením prováděná opatření jako nucený výkup zemědělských strojů od rolníků nebo nucená výměna půdy při rozorávání mezi v zemědělských družstvech, tlak na likvidaci živností zavedením dvojího trhu v roce 1949 (podle něj živnostníci neměli nárok na příděly potravin, textilu a obuvi za nízké ceny a museli si je opatřovat za ceny značně vyšší nebo odejít pracovat do továrny), různé druhy vyvlastňování majetku, např. činžovních domů a konečně také měnová reforma v roce 1953.

Preventivní sledování ideového nepřítele

Ministerstvo vnitra po únoru 1948 zaevidovalo do speciální kartotéky za jediný rok 130 000 „podezřelých živelů“. Později se jejich počet rozšiřoval o tzv. bývalé lidi. Jimi komunisté rozuměli prvorepublikovou střední třídu a všechny, kteří byli změnou režimu postiženi. V šedesátých letech bylo v seznamech pořízených Státní bezpečností s pomocí komunistických institucí registrováno pod označením „nepřátelské osoby“ kolem jednoho milionu jmen. Perzekuci pocítily obvykle i jejich rodiny.

Seznamy „bývalých lidí“ nebo „nepřátelských osob“ plnila jména bývalých podnikatelů, vysokých úředníků, majitelů velkých zemědělských závodů, také bývalých důstojníků armády i bezpečnosti, bývalých funkcionářů nekomunistických stran, církevních hodnostářů a členů náboženských společností, občanů, kteří měli příbuzné

a známé v zahraničí, ale také kritiků oficiální politiky z řad prostých lidí, dělníků, rolníků. „Podezřelých osob“, o které projevovala Státní bezpečnost zájem, byla dlouhá řada. Ve své kartotéce o nich shromažďovala nejrůznější informace získané od dokonale rozvinuté sítě informátorů. V šedesátých letech dosáhl počet různých druhů informátorů přes sto tisíc, téměř v každém domě byl totiž někdo ochotný informovat o chování svých sousedů.

Kartotéky „podezřelých“ fungovaly jako stále doplňovaná a podle potřeby využívaná zásobárna, jako pohotový zdroj obětí perzekuce a procesů. Přes roční výkyvy se udržoval vysoký počet občanů, které Státní bezpečnost „operativně rozpracovávala“, tj. sledovala. Všechny informace se mohly bezpečnosti hodit v budoucnu pro vydírání za účelem spolupráce.

K 31. prosinci 1954 registrovalo ministerstvo vnitra 17 117 „rozpracovávaných“ lidí, na jejichž případech se intenzivně pracovalo, k 31. prosinci 1955 – 17 086 osob, v roce 1956 – 6261 osob, 1957 – 6173 osob, 1958 – 8420 osob, 1959 – 9146 osob, 1960 – 12 877 osob, 1961 – 13 165 osob. Roku 1967 následoval pokles na 3901 „rozpracovaných“ osob.

Kořeny nezákonnosti a perzekuce

Nezákonnost a perzekuce měly základ v oficiální politice: v usneseních ÚV KSČ a vlády, ve vnitřních více či méně důvěrných směrnících komunistických orgánů a jejich aparátu a někdy i v zákonech. Řídili se jimi funkcionáři státních úřadů, hospodářských a kulturních institucí a společenských organizací. Perzekuce se promítala v jejich činnosti, především v personálních záležitostech. Není možné vyjmenovat všechna konkrétní rozhodnutí, směrnice a pokyny oficiální politiky a zákroky úřadů nezákonného a perzekučního rázu. Vznikl by tak obsáhlý a velmi smutný soupis. Omezíme se v našem pohledu na nezákonnosti a perzekuce jen na rozsáhlé akce celostátního významu.

Politické čistky se rozbíhaly už v průběhu vládní krize v únoru 1948. Prováděli je komunisté prostřednictvím akčních výborů Národní fronty. Tato jejich činnost se oficiálně nazývala „očista veřejného

života od nepřátel a reakce“. Tehdejší člen vedení sociální demokracie a ministr výživy V. Majer ji charakterizoval jako „vlnu zvlčilosti“, která se valí zemí. Přesný počet postižených se už zřejmě nepodaří zjistit, avšak jednoznačně šlo o desetitisíce lidí. Funkcionáře nekomunistických stran, kteří nespolečupracovali s komunisty, zbavily akční výbory funkcí ve vlastních stranách, ve státních úřadech a ve společenských organizacích. Jejich počet lze pouze odhadnout, dolní hranice se pohybovala kolem 250 000 postižených. Mnoho lidí na hodiinu propustili ze zaměstnání nebo jinak existenčně postihli (např. zbavením národních správ majetku v pohraničí a vystěhováním z bytů se zákazem pobytu v obci).

Na vysokých školách postihly čistky nejen učitele, ale i téměř deset tisíc studentů. Řádění akčních výborů Národní fronty dlouhodobě vyřadilo početnou vrstvu občanů z účasti na veřejném životě, protože nesměli zastávat žádnou veřejnou funkci. Kolem 4000 zaměstnanců bylo propuštěno ze zaměstnání proto, že se nezúčastnili generální stávky 24. února 1948 na podporu komunistických požadavků. Oficiální statistiky uváděly 5000 národních správců vystěhovaných z pohraničí pro jejich činnost v nekomunistických stranách. Oficiální údaj hovořil o počtu 11 000 úředníků propuštěných ze zaměstnání pro svou dřívější politickou příslušnost. K nim se řadily tisíce propuštěných příslušníků Státní bezpečnosti, kteří sloužili i za první republiky a 28 % důstojníků, které propustily akční výbory z armády. Téměř polovina ze 600 ředitelů znárodněných podniků musela odejít ze svých funkcí (celkem 294 ředitelů). Ze 48 000 vysokoškoláků neprošlo politickou čistkou 18 %. A právě na tato místa dosadili komunisté své vlastní „nové“ lidi – oddané komunistické straně a SSSR, nebo lidi bez vzdělání, kteří ochotně plnili další perzekuční nařízení. Armáda, úřady i Státní bezpečnost tímto zlidověly.

Uváděná i neúplná čísla prokazují nepravdivost údaje o 28 000 postižených, který tehdy ohlásily akční výbory Národní fronty. Mnoho občanů, vyřazených z veřejného života, pocítilo později ještě „vyšší“ formy perzekuce se sociálními důsledky. Z národních výborů všech stupňů muselo odejít 59 000 až 60 000 členů nekomunistických stran. Stejný osud stihl přes 20 000 členů odborových institucí. Z tělovýchovné organizace Sokol odvolaly prověřkové komise 15 000

funkcionářů. Mezi oběťmi politických čistek, z nichž se rodil komunistický režim, převládali často i příslušníci pracujících vrstev, ačkoliv tomu odporovala oficiální filosofie režimu. Už ve chvíli zrodu komunistické moci určili její představitelé měřítko perzekuce – nebyl jím sociální původ, nýbrž politický postoj k této moci.

Zostřování třídního boje

Ještě neskončila bezprostředně poučnorová čistka akčních výborů a již se hlásily zárodky nové čistky. V Moskvě totiž projevovali s „liberální“ a málo třídní politikou československého vedení nespokojenost. Tyto hlasy zesílily po zveřejnění roztržky mezi vedením sovětských a jugoslávských komunistů v červnu 1948. Výtky, že se nedostatečně uplatňuje teorie „zostřování třídního boje při přechodu k socialismu“ v politice KSČ, vyslechl zřejmě také Klement Gottwald při své návštěvě Sovětského svazu, když hovořil v září 1948 s J. V. Stalinem. Rudolf Slánský oznamoval vedení KSČ, že po Gottwaldově návratu budou muset dosavadní politiku korigovat. Stalo se tak velmi brzy. Ostrý kurz v politice vyhlásil oficiálně Ústřední výbor KSČ v listopadu 1948. Avšak již před tím komunistické vedení vyzvalo k perzekučním zákrokům proti těm, kdo na sokolských cvičeních a sletu v létě a při pohřbu prezidenta Edvarda Beneše v září 1948 projeví odpor proti režimu.

Vedení sovětské komunistické strany dostávalo po státním převratu v únoru 1948 od svého aparátu hodnocení politiky československých soudruhů. Obsahovala mnoho ostrých výtek a kritiky, že „rozdrčení reakce [v únoru 1948] nebylo doprovázeno zatčením jejich politických vůdců, jejich odsouzením a odhalením jakožto nepřátel lidově demokratické republiky... nebyly provedeny velké politické procesy, které by přispěly k jejich odhalení“. Zprávy stejného obsahu dostávali diplomatickou cestou vedoucí funkcionáři v Praze. Rudolf Slánský na poradě v březnu 1948 podal směrnice krajským tajemníkům své strany: „Je třeba, abychom nyní my, komunisté, právě proto, že jsme zvítězili, dovedli nasadit smířlivou budovatelskou tvář, musíme dávat pozor, abychom nepřekáželi v očistě, aby nedošlo ke zbytečnému zatýkání.“ O půl roku později

zněly na stejném shromáždění zcela jiné pokyny: „Musíme rozvinout ostrý boj proti reakci po linii ideologické, politické a administrativní... Musíme přestat reakci hrozit. Právě nám bylo vytýkáno [v Moskvě], že mnozí představitelé strany pronášejí silná slova, ale skutek utek.“ Na schůzi vedení KSČ v září 1948 tlumočil Gottwaldova stanoviska Rudolf Slánský takto: „Výchova a převýchova nestačí a je třeba zvolit ráznější postup. Podle mého je třeba také ostřeji postupovat proti živnostníkům a obchodníkům, kteří štvou proti režimu. Také proti kulakům musíme postupovat. Máme zákon, že můžeme státní zaměstnance propustit okamžitě. Je třeba udělat také opatření a zbavit velká města těch lidí, kteří budí veřejné pohoršení.“

Likvidace středních vrstev

Nevysychajícím pramenem masové nezákonnosti a perzekuce se stala několikaletá akce ekonomického a také politického charakteru, oficiálně nazývaná přechod malovýroby k vyšším stupňům hospodaření. Ve skutečnosti šlo o likvidaci soukromých živností a o kolektivizaci zemědělství, která skončila na začátku šedesátých let. Jejím výsledkem byl zánik středních vrstev. Realizátoři této hluboké přeměny sociální struktury obyvatelstva používali rozsáhlé škály forem politického a ekonomického nátlaku. K porušování zákonů a k perzekuci docházelo běžně a ve značném množství. Likvidace středních vrstev postihla několik set tisíc rodin, u většiny zásadně změnila i způsob jejich života. Vedoucí funkcionáři režimu vycházeli při určování vztahu ke středním vrstvám z ideologické šablony, že maloburžoazie plodí kapitalismus každý den, každou hodinu a minutu. Od přelomu roku 1948 a 1949 se k této šabloně přidalo přesvědčení, že z této vrstvy se hlavně ve městech rekrutuje „reakce“.

Spojení ekonomiky s politikou zapříčinilo nemilosrdné a rychlé zlikvidování středních vrstev. V únoru 1949 schválil parlament zákon o jednotném zemědělském družstvu jako základní jednotce kolektivizace. Následovala dvanáctiletá kampaň zakládání družstev, prováděná nejrůznějšími formami donucování. Na jaře 1949 rozhodlo komunistické vedení o likvidaci živnostnictva ve dvou etapách, nejdříve soukromého obchodu a poté řemesel. Ze 172 600 soukromých

výrobních řemeslných závodů zůstalo v roce 1956 jen 28 336, stav pracovníků v nich klesl ze 458 800 na 29 600. Soukromých maloobchodních podniků zmizelo jen v roce 1949 téměř 60 %. A proces likvidace postupoval, v roce 1960 statistika zaznamenala jenom 6553 soukromých živnostnických závodů všech odvětví. Mnoho lidí si našlo práci v těžkém průmyslu.

V první etapě kolektivizace v letech 1948–1954 se počet pracovníků v zemědělství snížil o 600 000, polovinu tohoto čísla tvořili muži. Samostatnou kapitolu tvořilo urputné a kruté úsilí o likvidaci tzv. „vesnických boháčů a kulaků“ s administrativním názvem Akce K. Komunistické vedení je veřejně prohlásilo za hlavní překážku kolektivizace. Jejich likvidaci řadilo mezi přední cíle své politiky. Šlo o tažení jak proti větším rolníkům, tak proti těm, kteří měli vliv mezi zemědělci a odmítali kolektivizaci. Prostředkem k tomu bylo násilné vystěhování „kulackých rodin“ z jejich statků, vesnic do vzdálených okresů. Všichni členové takové rodiny museli pracovat na vymezeném místě v zemědělství a nesměli se vrátit, dokonce ani navštívit svou obec. Vystěhování rodin „vesnických boháčů“ se dělo podle tajných směrnic ministra národní bezpečnosti, ministra vnitra a ministra spravedlnosti z 22. října 1951. O vystěhování rozhodovaly komise okresních národních výborů. Jejimi členy byli předseda, bezpečnostní a zemědělský referent ONV, okresní prokurátor, okresní náčelník bezpečnosti a okresní tajemník KSČ. Od listopadu 1951 do léta 1953 komise určily k nucenému vysídlení 1888 rodin, resp. 8264 osob, z toho 3246 mužů, 2722 žen, 1606 dětí a 672 důchodců.

I v armádě proběhly politické čistky v masovém rozsahu. Pro politické přesvědčení, tzv. třídní původ, a pro záporný poměr ke komunistickému režimu muselo armádu opustit přes 4800 důstojníků. Tento osud postihl hlavně účastníky odboje, nejdříve západního, poté východního a nakonec i domácího odboje. Přes 260 důstojníků skončilo v táboře nucené práce na Mírově. V říjnu 1949 se rozjela akce nuceného vystěhování rodin postižených důstojníků z bytů v Praze a ve velkých městech. V armádě byly v rámci boje proti „třídním a politickým nepřátelům“ zřízeny zvláštní trestné útvary – pomocné technické prapory (PTP). Do nich armáda povolávala na dlouhodobé vojenské cvičení tisíce politicky nespolehlivých

vojáků. Prakticky je tak držela v internaci. První pomocné technické prapory v rámci čs. armády byly zřízeny 1. září 1950. Útvary prošlo kolem 60 000 společensky nebezpečných osob. Víc než třetina z nich z politických důvodů.

Zákon z října 1948 umožnil internaci bez rozhodnutí soudu a od konce roku 1948 se začaly plnit tábory nucených prací (TNP). Internaci zpočátku určovaly tzv. úřední příkazovací komise v krajích, jejichž členové zůstávali v anonymitě. Teprve později rozhodovaly ve věci justiční orgány. Komunisté v zákoně vymezili, kdo patří do TNP: všichni občané, kteří se „štítí práce“. Ve skutečnosti v nich drželi lidi hlavně z politických důvodů. Zákon o táborech nucené práce přijal parlament 25. října 1948. Od začátku existence táborů do poloviny roku 1954 jimi prošlo kolem 23 000 postižených. Mimoto v říjnu 1949 začala dlouho připravovaná Akce T-43. Podnětem byl úkol „vyčistit velká města od reakce“. Autoři Akce T-43 počítali, že do táborů nucené práce pošlou 150 000 až 200 000 občanů. Jejich předpoklad se však nesplnil. Akce vzbudila velmi nepříznivý ohlas veřejnosti a narazila na další politické a organizační obtíže. Komunistické vedení ji zastavilo v lednu 1950. Zůstala po ní kartotéka nepřátel režimu obsahující záznamy o 210 000 osobách, kterou převzala Státní bezpečnost.

Vystěhování rodin z bytů a domů – jedna z běžných forem perzekuce – se používala v masovém měřítku. Hned po státním převratu v únoru 1948 se rodila pozdější Akce B. V krátké době postihla zhruba 10 000 rodin občanů německé národnosti nebo smíšených manželství, jež musely opustit pohraničí a přesídlit do vnitrozemí. Za dva roky proběhla další akce vystěhování rodin vesnických boháčů. Na podzim 1948 po projevech nespokojenosti na pohřbu prezidenta E. Beneše vznikla myšlenka na „očistu měst od reakce“. Gustav Bareš k tomu 23. září 1948 řekl: „Hlavní boj proti reakci musí jít po linii bytů, my potřebujeme reakci vystěhovat ze středu města [Prahy] a nastěhovat tam dělnickou třídu. Nastěhujeme-li na Národní třídu, Příkopy, Václavské náměstí pracující lid, získáme tím 90 % lidí, kteří stojí za námi a ti budou dávat pozor za každým reakcionářem.“ Znovu se objevila tatáž myšlenka 26. března 1952, když komunistické vedení rozhodlo o provedení Akce B. Její hlavní cíl – zajistit byty pro armádní důstojníky, důstojníky Státní bezpečnosti

a pro vedoucí funkcionáře ministerstev, aparátu ústředního a kraj-
ských výborů KSČ – se však úplně nezdařil.

Ústřední komise ministerstva vnitra, která Akci B řídila, určila kritéria pro výběr vhodných osob. Rozdělila je do čtyř skupin: 1. osoby, které v roce 1947 platily milionářskou daň, 2. rodiny odsouzených za protistátní činnost, 3. „reakční“ političtí činitelé z doby před rokem 1948, 4. osoby zapsané v seznamech z Akce T-43. Akce B trvala přes jeden rok, v srpnu 1953 ji komunistické vedení zastavilo. Během té doby se v Praze vystěhovalo 3700 až 4000 osob z 1016 bytů. V Bratislavě podle neúplných zpráv postihl stejný osud 800 rodin, v Brně se počítalo s vystěhováním 600–800 rodin. Národní výbor v Ostravě se 11. července 1952 usnesl připravit podobnou akci. V roce 1952 muselo své domovy opustit „z bezpečnostních důvodů“ ještě 1220 rodin. Přesídlili je ze zakázaného hraničního pásma u hranic s NSR a Rakouskem.

Pronásledování církvi

K nejzávažnějším projevům perzekuce a masové nezákonnosti patřilo porušování svobody náboženského vyznání. Právo, zaručené dokonce ústavou z května 1948, porušoval režim nejružnějšími způsoby a v hromadném měřítku: omezováním činnosti církvi a zákazem některých náboženských obřadů, omezováním tisku a šíření náboženské literatury. Nezákonnost a perzekuce provázely od roku 1948 také církevní politiku vlády. Komunistický režim nejdříve postihl duchovní a aktivní odpůrce církevní politiky státu z řad věřících, poté přišli na řadu vysocí církevní hodnostáři. V domácí internaci se octli oba arcibiskupové, Josef Beran a Karel Matocha, a většina biskupů. Perzekuce prováděná v rámci církevní politiky Státní bezpečností spolu se státními a politickými institucemi pokračovala akcemi „K“ a „P“.

V Akci „K“ šlo o likvidaci církevních mužských řádů a kongregací. Právně existovaly i nadále, avšak kláštery a řeholní domy byly obsazeny a majetek, který měl nadále sloužit církvi, byl převeden do církevní matice. Ta bezúplatně nebo za minimální cenu majetek převáděla třetím osobám. Od 13. dubna do 4. května 1950 bezpečnost

odvlekla do tzv. centralizačních a internačních klášterů 2376 příslušníků řádů. Někteří později skončili v pracovních táborech.

Akci „P“ bezpečnost a její političtí iniciátoři nazvali likvidaci řeckokatolické církve, kterou násilně připojili k pravoslavné církvi. Vy nucený přestup provázela rozsáhlá politická kampaň, zejména na východním Slovensku. Věřící, kteří veřejně vyjadřovali nesouhlas se zánikem své církve, se sami stali obětí perzekuce. Duchovní, kteří odmítli přestoupit na pravoslaví, skončili mimo duchovní správu s nařízeným pobytem daleko od své farnosti.

Ke zrušení řeckokatolické církve došlo 28. dubna 1950. Z 305 000 věřících přešlo do pravoslavné církve méně než 200 000 a z 267 duchovních podepsalo přestup 160 kněží. Krátce po provedení Akce „P“ Státní bezpečnost internovala 65 kněží a stejný osud čekal i ty, kteří odmítli podepsat přestup do pravoslavné církve.

Poněkud mírnějším způsobem se připravovala likvidace ženských církevních řádů. Na přípravě se podílel i tehdejší ministr zdravotnictví, římskokatolickou církví exkomunikovaný kněz Josef Plojhar. Politické události v letech 1953–1956 však provedení tohoto záměru oddálily a ani pak se neuskutečnil v původně připravovaném rozsahu. Likvidace ženských řádů se podle usnesení komunistického vedení prováděla postupně, protože jejich příslušnice působily v nemocnicích a zdravotních zařízeních a nebyla za ně náhrada. V první etapě bylo víc než 10 000 řádových sester přemístěno, v druhé etapě 4073 svezeno do 33 středisek. V další etapě byly ženy z těchto středisek „nasazeny“ na práci v průmyslu. Mezitím probíhala „rychlých chova“ zdravotních sester, které měly v nemocnicích nahradit jep tišky. Jejich příprava skončila v roce 1953.

Perzekuční zákroky komunistické moci se neomezovaly jen na katolickou církev. V menší míře dolehly i na evangelické církve, zvláště tvrdě pak dopadly na náboženské společnosti a sekty. Například svědci Jehovovi a adventisté byli zakázáni a jejich příslušníci tvrdě pronásledováni.

Zvláště se komunistické i státní instituce angažovaly při omezování výuky náboženství ve školách. Činily nátlak na rodiče, aby nepřihlašovali děti do výuky náboženství, nebo nátlak na učitele, aby vystoupili z církve. Děti z rodin aktivních věřících měly obtíže při přijímání ke studiu a na některé obory, např. na pedagogické fakulty

neměly věřící studenti vůbec přístup. Centrální seminář pro výchovu katolických kněží, který měli komunisté pod kontrolou, existoval jen v Litoměřicích a kapacitně byl velmi omezen. Církevní řády a kongregace nesměly přijímat novice. K udržení církevního života v rámci tzv. skryté církve přispívalo i propůjčení zvláštních pravomocí (tajných mexických fakult), kterými Vatikán umožňoval biskupům výjimky z platných církevních nařízení.

Prověrky a cenzura

Perzekuce a nezákonnost provázely každou politicky významnější akci či rozhodnutí komunistické strany. Připomeňme zákroky proti zmíněným „bývalým“ lidem, později tzv. nepřátelským osobám. Projevovala o ně zájem Státní bezpečnost, měli omezený výběr zaměstnání, úřady jim krátily důchody. Z iniciativy komunistického vedení a na základě vládního nařízení začala 20. dubna 1953 prověrka důchodů vyšších než 5000 Kčs. Komise projednaly 8902 důchodů, 1680 osobám důchod zkrátily a 263 lidem důchod zcela odňaly. Mezi postižené patřili také bývalí ministři předválečných vlád J. Černý, J. Zadina, K. Engliš, I. Dérer, J. Hoetzel, F. Machník a J. Kalfus.

Největšího rozsahu po politických čistkách v roce 1948 dosáhla perzekuce těchto občanů v třídně politické prověrce roku 1958, tedy po deseti letech trvání režimu. Přesný počet postižených – propuštěných z práce pro svůj sociální původ a politické postoje – dosud neznáme. Výsledky prověrky postihly jen v ústředních úřadech 6235 zaměstnanců, ve výzkumných a projekčních ústavech 1627 osob. Ze slovenských národních orgánů bylo propuštěno 1619 osob. Prověrka se prováděla také v krajích a dokonce v okresech i v průmyslových závodech. Obětmi prověrky se stala i řada významných odborníků, např. literární vědec a kritik, profesor Václav Černý. K politickým čistkám s následnou perzekucí však docházelo během celé doby, např. při prověrkách v komunistické straně, kvůli účasti na protistátních demonstracích a stávkách, jako např. v Brně v listopadu 1951, při měnové reformě v červnu 1953, při kritice dosavadní oficiální politiky v roce 1956.

Nejvíce postihla perzekuce dělníky a rolníky, podíl postižených z řad inteligence byl rovněž velmi vysoký. Inteligence patřila mezi časté oběti politických čistek, dotýkala se jí totiž také perzekuce v oblasti kultury. Šlo o jednotlivé zásahy i celkovou činnost stranické a státní cenzury, o zákazy publikovat „politicky závadná“ díla, o jejich vyřazování z repertoárů divadel, z filmové výroby a zvláště o předepisování jediného uměleckého směru. Zákaz činnosti v kultuře se týkal všech, kteří se oficiálnímu směru odmítli podřizovat, včetně těch, u nichž se předpokládal kritický poměr k režimu.

Hned po státním převratu v únoru 1948 zakázala komunistická moc z politických i jiných důvodů v českých zemích 149 novin a časopisů, na Slovensku 102 periodik, z toho 47 náboženských. Předsednictvo vlády schválilo 22. dubna 1953 zřízení Hlavní správy tiskového dohledu, která vznikla jen tajným usnesením vlády, nikoliv na základě zákona. Splnilo tak rozhodnutí komunistického vedení z února 1953. Myšlenka na vznik státního cenzurního úřadu se však zrodila už v lednu 1950 v aparátě KSČ. Během krátké doby si nový úřad vytvořil svá pracoviště v krajích a systém externích spolupracovníků v okresech. Kromě předběžné cenzury tisku, knih, divadelních her, filmových scénářů prováděl i kontrolu tiskovin přicházejících do ČSR. V červnu 1953 splnilo ministerstvo školství a osvěty usnesení politického sekretariátu ÚV KSČ a předložilo seznam autorů č. 1 a 2, jejichž knihy veřejné knihovny vyřadily ze svých sbírek. Seznamy obsahovaly celkem 1043 jmen autorů, jejichž všechny nebo jen některé tituly knihovny stáhly ze své nabídky. Zvláštní úschově podřídilo toto usnesení knihy prezidentů T. G. Masaryka a E. Beneše.

Izolaci československé společnosti od západní části světa prosazovala komunistická moc systematicky. Drasticky omezovala cestovní ruch administrativními a politickými překážkami při povolování či zákazu cest do zahraničí. Většina občanů proto neměla vůbec šanci vyjet na Západ. Bezpečnost sledovala písemné i osobní styky s občany západních států. Další instituce kontrolovaly, povolovaly nebo zakazovaly kulturní spolupráci, např. vydávání knih, uvádění divadelních a filmových děl západních autorů, vymezovaly rozsah přístupnosti zahraničního tisku, určovaly cenzuru informací o dění ve světě.

Mnoho knih, které byly připraveny k tisku ještě před převratem, již nikdy nevyšlo. Například významné dílo brněnského psychologa Rudolfa Součka *Věda o duši* (590 s.), které shrnovalo dosavadní znalosti o československé a světové psychologii, bylo již připraveno k tisku, avšak sazba byla rozmetána. Kniha manželů Kříženeckých *Chovatelské využití prasnic* (330 s.), kterou vydala slovenská Akadémié věd v roce 1958, nebyla vůbec dodána na knižní trh. Jméno docenta Jaroslava Kříženeckého, který usiloval o rehabilitaci genetiky a jejího zakladatele J. G. Mendela, se v té době nikde neobjevilo. Podobné zásahy byly časté po srpnu 1968. Mnohdy šly do stoupy i celé náklady knih ještě před zahájením distribuce jako v případě díla O. Borůvky, F. Hejla, J. Macůrka a J. Sajnera *Universitas Brunensis 1919–1969* (420 s.), které vydala v roce 1969 Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Brně. Mnoho vědeckých prací tak zůstalo jen v rukopisech nebo v několika málo zachráněných výtiscích a je dodnes v soukromém držení autorů nebo jejich dědiců. Tato díla jsou důležitým dokladem toho, kam naše vědecké poznání dospělo a patří alespoň do dějin konkrétních oborů.

V dubnu až červnu 1953 přijala vláda několik usnesení o Akci R-405. Akce se týkala výstavby či rozšíření systému rušení vysílání západních rozhlasových stanic. Na tomto poli státy sovětského bloku úzce spolupracovaly. Polsko, Maďarsko a SSSR pomáhaly rušit vysílání zahraničního rozhlasu pro Československo a to poskytovalo stejné služby těmto státům a navíc Rumunsku.

Vznik kádrové nomenklatury

Zcela běžnou formou perzekuce se staly kádrové posudky, které na jednotlivé občany vystavovaly různé instituce, ponejvíce – avšak nejenom – komunistické. Měly rozhodující roli při přijímání do zaměstnání, do funkcí, pro povolování studia apod. Tento „posudkový systém“ dospěl ke svému vrcholu v tzv. kádrové nomenklatuře. Ta obsahovala seznam míst a funkcí, o jejichž obsazení rozhodovaly komunistické orgány, a to od místních až po ústřední výbor. Počet takto obsazovaných míst se pohyboval kolem čtvrt milionu. Nešlo pouze o vysoké státní funkcionáře, ministry, jejich náměstky, vysoké

i nižší úředníky, soudce, prokurátory, funkcionáře armády, bezpečnosti, ale i ředitele a vedoucí činitele v závodech, funkcionáře společenských organizací, národních výborů všech stupňů. I nižší komunistické organizace si svévolně okruh jimi schvalovaných míst rozšiřovaly, např. o mistry ve výrobě nebo vedoucí skladů a obchodů.

Kádrovou nomenklaturu komunistické vedení od roku 1948 několikrát změnilo. Po maďarských událostech se počet funkcí, při jejichž obsazení měly rozhodující slovo ústřední instituce KSČ, snížil o více než 4000 míst. Krajské a okresní výbory KSČ si sestavovaly vlastní kádrovou nomenklaturu. Ty naopak počet funkcí, o jejichž obsazení rozhodovaly nebo se k nim vyjadřovaly, buď samy zvyšovaly, nebo na ně vyšší orgány automaticky přesouvaly funkce, o kterých měly rozhodovat.

Komunistický režim uplatňoval tak širokou škálu perzekuce a takový rozsah nejrůznějších forem nezákonností, že je nejen nelze v úplnosti popsat, ale dokonce se nelze o všech ani zmínit. Charakteristické pro režim bylo, že tyto metody „obohacoval“ – udržoval a zdokonaloval staré a plodil nové. Neméně důležitým předpokladem politických procesů byla vedle masové nezákonnosti a perzekuce také likvidace přirozené dělby a kontroly moci. Tento stav předcházel vytvoření mechanismu na výrobu politických procesů.

STRUČNÁ HISTORIE PROCESŮ

Nezvrátitelnost mašinerie politických procesů tkvěla v počáteční fázi v přesvědčení vedoucích komunistických funkcionářů, že jejich režim není dostatečně pevný. Bylo proto nutné výsledkem státního převratu pojistit. Neméně důležitou příčinou procesů se staly mezinárodní události, konkrétně velmocenská politika Sovětského svazu. Příprava na válečný konflikt a rychlá výstavba silné armády patřily k podnětům pro „odhalování válečných plánů imperialistů a jejich domácích pomahačů“ a pro povzbuzování nenávisti k nim. Sloužily rovněž ke zdůvodňování očisty armády od „politicky a třídně nepevných důstojníků“. K významným podnětům mezinárodního rázu patřilo také úsilí Moskvy zajistit si bezvýhradnou podřízenost a poslušnost států sovětského bloku a demonstrovat změny své zahraniční politiky vůči Jugoslávii a později i Izraeli.

Mezi příčinami tak rozsáhlé perzekuce a politických procesů v zakladatelském období komunistického režimu byla v první řadě hluboká a všestranná společenská přeměna. Dosavadní mocensko-politický systém s demokratickými principy se rychle změnil v diktaturu se všemi důsledky.

Připomeňme si některé její rysy: soukromé podnikání během pěti let postupně zaniklo. Hospodářský vývoj se ubíral směrem, který neodpovídal potřebám a možnostem země, a ekonomika podřízená zájmům sovětského bloku ztrácela schopnost plnit svou roli, a proto nemohla uspokojit potřeby obyvatel Československa. Sociální struktura se radikálními zásahy do společnosti zcela přetvořila, protože téměř všichni občané pracovali ve státních nebo státem kontrolovaných podnicích a institucích. Snaha o likvidaci středního stavu jej dovedla až na pokraj zániku. Dosavadní vazby jedinců, organizací, kulturních institucí se západním demokratickým světem se zprůtrhaly a Československo se v rámci socialistického bloku izolovalo od ostatního světa. Atmosféra strachu šířící se

ve společnosti posloužila představitelům moci jako stabilizační faktor režimu.

Každá z těchto a dalších společenských proměn se setkávala s nevědomým nebo vědomým odporem jednotlivců i celých skupin občanů. Někteří z nich cílevědomě a z přesvědčení aktivně vystupovali proti komunistickému režimu. Státní bezpečnost mnohé činy běžné v demokratickém systému (například setkání přátel, pomoc postiženým perzekucí) postihovala jako protistátní a tedy trestnou činnost. Dokonce sama takovou činnost podněcovala provokacemi, aby mohla potrestat občany, které považovala za potenciální nepřátele.

Obžalované za protistátní činy justice nejdříve soudila podle zákona na ochranu republiky č. 50 z roku 1923. Od října 1948 platil zákon na ochranu lidově demokratické republiky č. 231. Od 1. srpna 1950 do 1. ledna 1962 se trestné činy politické povahy soudily podle trestního zákona č. 86. Každý z těchto tří zákonů se od předešlého lišil větší tvrdostí a stále se rozšiřujícím počtem činů, jež klasifikoval jako trestné. Například zákon 231/1948 Sb. zavedl do československého práva některé dosud neznámé kategorie „trestných“ činů, které se v demokratických systémech považovaly za zcela zákonné. Kromě této změny obsahoval v porovnání se zákonem z roku 1923 nepoměrně vyšší trestní sazby. Zákon 86/1950 Sb. převzal celý zákon 231/1948 Sb. jako první hlavu zvláštní kapitoly, opět rozmnožil „trestné činy“ a zvýšil trestní sazby.

Počet obětí soudní perzekuce

Politické procesy zařazovaly oficiální statistiky podle počtu soudů a vynesených rozsudků za trestné činy proti republice. Ty vymezoval nejdříve zákon na ochranu lidově demokratické republiky a později zvláštní část první hlavy trestního zákona. Nejvíce trestných činů projednal státní soud, jenž působil od října 1948 do konce roku 1952. Předtím a potom projednávaly „protistátní“ činy obvykle krajské soudy a menší delikty okresní soudy. Abychom mohli zjistit přesný počet politických procesů, museli bychom se shodnout na přesném vymezení, jaké trestné činy spadají do této kategorie. Není to zatím možné, protože nemáme k dispozici všechna statistická data.

Za spodní hranici počtu soudně perzekuovaných osob, můžeme považovat počty osob rehabilitovaných zákonem 119/1990 Sb. Podle těchto údajů se jednalo o 257 864 lidí, které režim postihl během svého trvání v letech 1948–1989. Tento počet nezahrnuje 3873 osob odsouzených vojenskými soudy ani případy, kdy příslušné instituce podaly stížnost pro porušení zákona, což činí 1192 osob, a konečně ani 1500 obětí rehabilitovaných podle zákona 82/1968 Sb. Uvedené údaje dávají celkové číslo 264 429 obětí. Přestože je to číslo hrozivé, ani ono neposkytuje úplný obraz o soudní perzekuci, jedná se o spodní hranici počtu obětí, která je statisticky prokazatelná.

Českoslovenští soudci odsoudili podle zákona 50/1923 Sb. celkem 5187 osob, podle zákona 231/1948 celkem 26 079 osob a podle zákona 86/1950 ještě 106 049 osob, které justice po roce 1990 rehabilitovala. Z celkového počtu 257 864 rehabilitovaných byl poměr Čechů a Slováků 195 642 ku 62 222 odsouzených.

Kromě politických procesů v pravém slova smyslu, tj. obvinění za trestné činy proti republice, existovaly i procesy motivované čistě politicky. Jejich oběti nebyly obviněny z protistátní činnosti, avšak třeba z neplnění dodávek potravin, které byly stanoveny záměrně tak vysoko, aby museli rolníci vstoupit do zemědělských družstev, nebo například za cenové přestupky, jejichž postih vedl až k likvidaci živností a podobně. Tyto trestní věci, jichž bylo velmi mnoho, obvykle spadaly pod pravomoc okresních soudů. Jejich množství lze pouze odhadovat, i když s velkou mírou pravděpodobnosti.

V uvedených číslech chybí také politické tresty, uložené příslušnými komisemi národních výborů. Jejich počet byl zvlášť vysoký. Šlo např. o tresty vybraným rolníkům – odpůrcům kolektivizace – za různé přestupky obvykle uměle vykonstruované, za odpor proti státní církevní politice, za slovní napadení veřejných činitelů a podobně. Konečně v těchto přehledech chybějí lidé věznění nebo internovaní bez soudů, přikázání do táborů nucených prací, internovaní řeholníci a branci násilně povolání do pomocných technických praporů.

Politicky motivované procesy a rozsudky bez soudu se koncentrovaly především do první poloviny padesátých let. Neomezily se však jen na zakladatelské období. Sice již v mnohem menším rozsahu, avšak přesto používal komunistický režim procesy politicky i jinak

motivované po celou dobu své existence. Bylo to např. v případě soudu s Rudolfem Barákem (1962) a zvláště v době tzv. normalizace v sedmdesátých letech.

Hlavní vlny procesů: 50. a 70. léta

V Československu proběhly dvě vlny velkých politických procesů: jedna v letech 1948–1954, druhá na samém počátku sedmdesátých let. V prvním případě těsně po státním převratu a v době zakladatelského období režimu, ve druhém po srpnové invazi roku 1968, tedy v době sovětské okupace a znovuoživení režimu inspirovaného duchem 50. let.

Obě vlny procesů se lišily ve stupni a formě perzekuce. První vlna se vyznačovala nesrovnatelně větší krutostí trestů, zjevnými, až provokativními nezákonnostmi a téměř všeobecným používáním fyzického násilí. Po roce 1969 se už organizátoři procesů báli vyšetřovací praktiky používat v tak velkém rozsahu a s takovou brutalitou, nicméně je zcela neopustili. V letech 1970–1972 justice odsoudila za činy politické povahy 47 887 osob, zatímco v letech 1948–1954 téměř dvakrát tolik tj. asi 95 600 osob. Mezi těmito dvěma vlnami (v letech 1955–1969) vynesly soudy rozsudky nad 54 749 obžalovanými, na něž se vztahovala rehabilitace podle zákona z roku 1990.

Smysl politických procesů

Počet politických procesů a jejich obětí se během čtyřicetileté komunistické vlády měnil podle vnitropolitických poměrů a podle mezinárodní situace. Rozdílly byly i mezi českými zeměmi a Slovenskem, kde nedosahoval počet obětí na deset tisíc obyvatel většinou tak vysokého čísla jako v českých zemích.

Celkově vysoký počet obětí souvisel s přirozeným chodem režimu: každý jeho významnější krok či rozhodnutí doprovázely politické procesy. Záminku však neposkytovaly jen závažné společenské změny a politické události, jako byla třeba změna přátelských vztahů s Izraelem, avšak postiženi byli i občané udržující styky se svými

známými v západních zemích i ti, kdo sloužili za války v jejich armádě. Přirozenými oběťmi se staly osoby politicky činné proti režimu a své oběti přinesl i vztah státu a církvi či změny v hospodářské politice jako kolektivizace zemědělství, nepokoje při měnové reformě atd.

Důvodem k zatčení byly i události méně význačné jako třeba nesouhlas s parlamentními volbami na principu jednotné kandidátky, nepokoje na pohřbu prezidenta Beneše nebo projevy nespokojenosti na všesokolském sletě v roce 1948. Při volbách a pohřbech prezidentů v letech 1953 a 1957 bylo za verbální trestné činy zatčeno a poté souzeno několik set osob, obdobně za výroky a projevy sympatií s událostmi v Polsku a Maďarsku v roce 1956 bylo potrestáno přes dvě stě osob. Síti informátorů Státní bezpečnosti neunikly ani verbální delikty, takže v československých věznicích skončilo mnoho lidí za slovní urážky domácích a spojeneckých činitelů.

V letech 1954 až 1956 projednalo politické byro ÚV KSČ 22 návrhů na udělení trestu smrti za činnost tzv. kontrarevolučního charakteru (17 návrhů v roce 1954 a zbylých pět v dalších letech). Pět návrhů předložených generálním prokurátorem a ministrem spravedlnosti komunistické vedení neschválilo, avšak rozhodlo uložit nižší trest (případ Z. Roušara, Z. Dáni, L. Dvořáka, B. Kokrdy, J. Katky). Současně změnilo usnesením z 22. října 1957 dosavadní praxi při ukládání trestů smrti. Omezilo se na schvalování návrhů pouze v případech tzv. kontrarevolučních a upustilo od schvalování všech trestů smrti (tedy případů kriminální povahy). V letech 1954 až 1956 byro projednalo totiž také 35 návrhů na trest smrti za kriminální zločiny, z nichž 5 neschválilo. U těchto případů projednávalo jen ty, u kterých se na výši trestu neshodli generální prokurátor a ministr spravedlnosti.

Podle zákona 50/1923 Sb. odsoudili komunisté nejvíc osob za přípravu úkladů o republiku (32,6 %), za rušení obecného míru (21,2 %), za šíření nepravdivých zpráv (17,2 %) a za nepřekažení nebo neoznámení trestných činů (11,9 %). Podle nového zákona 231/1948 Sb. odsoudili nejvíce lidí za velezradu (17,4 %), za nezákonné opuštění republiky (16,0 %), za pobuřování proti republice (14,9 %) a za šíření poplašné zprávy (9,6 %). Podle pozdějšího zákona 86/1950 odsoudila komunistická justice nejvíc lidí za ohrožení jednotného

hospodářského plánu (56,0 %), za nezákonné opuštění republiky (7,7 %), za pobuřování proti republice (6,3 %) a za velezradu (4,6 %).

Během své působnosti od října 1948 do ledna 1953 vynesl státní soud 232 trestů smrti, z nichž bylo vykonáno 178 rozsudků. Další tresty smrti ukládaly soudy činné před vznikem a po zániku státního soudu a vojenské soudy.

Zastrašování třídním nepřítelem

V zakladatelském období komunistického režimu měly procesy nejen zúčtovat se skutečnými, předpokládanými nebo vymyšlenými odpůrci a nepřáteli, plnily však ještě jednu funkci – „politicky vychovávaly masy“. Jejich prostřednictvím měli občané poznávat „odpornou tvář“ a počínání nepřátel režimu a škůdců hospodářství. Politické procesy měly tedy působit jako škola ostražitosti a bdělosti. Aby tento úkol splnily, musely být přístupné nejširší veřejnosti prostřednictvím médií a za její účasti na přeličeních. Příslušné justiční instituce vydaly směrnice k organizování veřejných procesů a k jejich popularizaci ve sdělovacích prostředcích i na veřejných schůzích.

Pouze některé procesy, především s bývalými pracovníky bezpečnosti a armády, se konaly s vyloučením veřejnosti. Stupeň politické důležitosti a možného propagandistického využití určoval jejich dělení na procesy místní, kterých se účastnili jen obyvatelé obce, města, zaměstnanci závodu, dále na procesy regionální určené pro jeden i více okresů, a na celostátní, u nichž veřejnost reprezentovaly delegace ze všech krajů republiky.

V projevech vedoucích komunistických funkcionářů se množily výzvy k bdělosti. Rudolf Slánský na poradě krajských tajemníků KSČ vyzýval k ostražitosti, neboť „za každým nedostatkem je ruka třídního nepřítele“, což přispělo k hysterii ve společnosti, která sama byla nejlepším zastrašovacím prostředkem. Václav Kopecký už v říjnu 1948 volal výstražně: „Dále jsem přesvědčen, že mezi námi je mnoho lidí nepřáteli nasazených.“ K. Gottwald zařadil zvýšenou ostražitost a bdělost mezi deset hlavních bodů politiky, vyhlášených na IX. sjezdu KSČ v květnu 1949: „Nesmíme ani na

okamžik zapomínat, že cesta k socialismu je a bude i po únorovém vítězství cestou třídního boje. Stále platí, že v únoru [1948] byla reakce sice bita a poražena, ale nebyla a nemohla být dobita a zlikvidována... Ano, dnešní plány reakce jsou zrůdné a chorobné a nemají nejmenší naděje na uskutečnění... Dovedli jsme zatočit s reakcí, když seděla ve vládě. Najdeme i vás ve vašich řadách a vaše temné dílo znemožníme.“ I na programu schůze ÚV KSČ v únoru 1950 referoval Ladislav Kopřiva o zvyšování revoluční bdělosti a ostražitosti.

Žádný významnější politický proces se proto v novinách neobešel bez výzvy k ostražitosti před „válečnými imperialistickými štváči“ nebo před „domácími nepřáteli, zrádci, spojenci imperialistů“, před rukama třídních nepřátel, kteří stojí v pozadí všech politických i hospodářských obtíží.

Zvláštní místo v politických procesech zaujímaly monstrprocesy. Jejich iniciátoři a výrobci je konstruovali tak, aby doma působily otřesně, aby šokovaly. Jejich politická působivost měla překročit hranice státu a měla mít mezinárodní ohlas. Tomu odpovídalo jak politické zaměření, výběr obětí, příprava i průběh přeličení, tak vykonstruovaná míra zločinů a krutost trestů. K nejznámějším československým monstrprocesům patřily soudy s církevními představiteli, s tzv. vedením záškodnického spiknutí (M. Horáková a spol.), proces s V. Žingorem a spol. a s tzv. vedením protistátního spikleneckého centra (R. Slánský a spol.). Soudní přeličení, ať se odehrávala v soudních síních, ve velkých sálech nebo v závodních jídelnách, se změnila v divadlo. Probíhala podle předem vypracovaného scénáře a s vybraným obecnstvem.

Úvod ke směrnicím ministerstva spravedlnosti z 19. července 1951 pro organizování veřejných politických procesů nařizoval: „Úkolem lidově demokratické justice je co nejvíce přispívat k boji o mír a zejména přesvědčovat a vychovávat masy. Jedním z prostředků ke splnění těchto úkolů je, aby v dobře připravených a propagačně správně využitých veřejných procesech, které jsou zvláště účinným nástrojem přesvědčování a výchovy a zvyšování bdělosti a ostražitosti, odhalovaly, izolovaly a v osobách stíhaných pachatelů potlačovaly nepřátele našeho státu a jeho lidově demokratického zřízení. Zvláštní úlohou státního soudu pak jest, aby zjišťoval a svými

výroky zároveň paralysoval vlivy cizích, reakčních a imperialistických činitelů a mocností, chystajících novou světovou válku, a aby ukazoval na spojitost třídních nepřátel uvnitř státu a jejich zločinné činnosti se snahami imperialistických podněcovatelů války.“

Mimořádně závažnou kapitolu v historii politických procesů, zejména v zakladatelském období režimu, tvořily rozsudky za trestnou činnost vyprovokovanou, podněcovanou nebo kontrolovanou Státní bezpečností. Pracovníci Státní bezpečnosti pronikali do ilegálních odbojových skupin, nebo prostřednictvím svých agentů činnost skupin ovlivňovali, kontrolovali a nabádali k aktivitě a některé přímo organizovali a řídili.

Českoslovenští komunisté pokračují v procesech neveřejně

Éra veřejných procesů a monstrprocesů skončila v roce 1953. Poslední monstrproces Slánský a spol. se uskutečnil v závěru roku 1952. Tím však boj a ostražitost komunistů neustala, protože tzv. procesy následné, které na Slánského proces navazovaly, probíhaly ještě v roce 1954, avšak s vyloučením veřejnosti a bez dříve obvyklé propagandy. Stejně skromné byly procesy v letech 1954–1955 se sociálními demokraty, původně připravované také jako jeden velký monstrproces. Obdobně církevní procesy – s biskupem Štěpánem Trochtem a akce Russicum byly neveřejné. Komunistické vedení přestalo mít od roku 1953 na veřejných politických procesech už zájem.

V ústředí i v krajích, kde strana schvalovala režii všech politicky významnějších procesů, přijímala tehdy formulaci „s vyloučením veřejnosti“ nebo „s organizovanou veřejností“. Tu však obvykle tvořili pracovníci bezpečnosti, justice a aparátu KSČ. Ve zprávě ministra spravedlnosti V. Škody pro politické byro ÚV KSČ z října 1954 o soudním případě J. Goldman a spol. se uvádí: „Hlavní líčení proti Josefu Goldmanovi a spol. probíhalo s vyloučením veřejnosti, toliko rozsudek byl vyhlášen veřejně. Proces byl sledován referentem ministerstva spravedlnosti.“ Další zpráva z téhož dne o trestním řízení proti dr. Jaroslavu Nebesářovi a spol. sdělovala: „Hlavní líčení bude provedeno neveřejně, protože lze očekávat, že se Nebesář bude u soudu

hájit.“ Oddělení ÚV KSČ k tomu připojilo poznámku: „Procesu Nebesář by se dalo velmi dobře využít v předvolební agitaci. Jestli však bude tajný, jeho využití nebude možné.“ Zakladatelské období režimu minulo a s ním i monstrprocesy. To však nebyl jediný důvod.

Příčinou tohoto nového postoje byly politické změny probíhající v Sovětském svazu a v zemích jeho bloku. Tam totiž mezitím začínala revize dosavadních procesů směřující k rehabilitacím obětí. V Československu přesto ještě dva roky dobíhaly „rozdělané“ případy. Takže zatímco v okolních státech začaly komunistické režimy propouštět oběti nezákonností z věznic, československá justice vynášela rozsudky v neveřejných velkých procesech a také v řadě menších procesů. Uvedme několik čísel: v roce 1954 bylo odsouzeno 9797 osob (z toho za nedovolené opuštění republiky 674 občanů a za hospodářské delikty 6768 lidí), v příštím roce 9792 (393 a 6230) a v roce 1955 7945 osob (304 a 5577).

Už od roku 1953 začalo propouštění politických vězňů v Sovětském svazu, avšak bez rehabilitace. Podobně tomu bylo ve státech sovětského bloku. V Maďarsku a Polsku byli propuštěni bratři Noel a Herman Fieldovi, považovaní za americké agenty nasazené do komunistických stran. V Maďarsku a také v Bulharsku se už připravovala revize procesů s vedoucími komunistickými funkcionáři L. Rajkem, T. Kostovem a dalšími.

...veřejných procesů se však bojí

Příčinou nezájmu vedoucích komunistů o velké a veřejné politické procesy byl strach. Oběti se hledaly už v jejich vlastních řadách. Nikdo z nich neměl jistotu, zda příštím postiženým nebude právě on. Svou roli sehrálo i jejich přesvědčení, že režim je dostatečně upevněný, že pokračovat v dosavadní praxi by nevedlo k posílení režimu, avšak že by mělo opačný účinek. Představitelé režimu se už proto nikdy nevrátili k velkým veřejným procesům z první poloviny padesátých let, dramaticky zinscenovaným jako divadlo. Naopak s postupujícími roky, zvláště v sedmdesátých a osmdesátých letech, se snažili účast občanů na soudních přelíčeních zcela vyloučit nebo alespoň omezit.

Vedoucí komunističtí funkcionáři věděli velmi dobře, jak je snadné vyrobít nepřítel a ve vlastních řadách a připravit s ním proces, protože se sami na takových podíleli. Činnost Státní bezpečnosti a resortního ministra v tomto směru zdaleka neskončila. V roce 1955 musel vyvracet obvinění ze své ilegální činnosti za války Július Ďuriš. Obdobná obvinění chystali v ministerstvu vnitra i proti Viliamu Širokému. Ani ti členové komunistického vedení, kteří byli za války v nacistických věznicích a koncentračních táborech, si nemohli být jisti, zda se proti nim neobjeví vymyšlené obvinění.

Předpokládané cíle procesů

Historie politických procesů v letech 1948–1955 v Československu, jejich rozsah, zaměření a velký počet obětí však svědčí o tom, že hlavním motivem bylo mocenskopolitické, ekonomické a kulturní prosazení cílů československého komunistického vedení a především záměrů Sovětského svazu. O záměrech, které představitelé režimu politickými procesy sledovali, existují různé teorie. Někteří autoři se domnívají, že jejich strůjci chtěli cílevědomě postihnout inteligenci jako elitu národa a potenciálního odpůrce. Jiní považují za hlavní cíl likvidaci středních vrstev, a tedy rozbití tradiční struktury společnosti.

Politické procesy fungovaly jako jeden ze způsobů uskutečňování záměrů oficiální politiky. Procesy měly specifické, pro komunistickou moc nenahraditelné a tehdy nepostradatelné poslání: potrestat a odstranit či izolovat ty, kdo těmto záměrům překáželi nebo mohli překážet. Kromě tohoto hlavního poslání měly politické procesy ovšem i další úkoly – vytvářet ve společnosti atmosféru strachu jako důležitý stabilizační faktor. Režim „odhaloval“ vymyšlené viníky svých neúspěchů, hlavně hospodářských, čímž „potvrzoval“ správnost nastoupené politické cesty.

Oběti politických procesů nepocházely jen z jedné společenské vrstvy nebo skupiny obyvatel. Režim postihl dělníky, rolníky, příslušníky inteligence, středních vrstev i bývalé buržoazie, kněze, věřící i nevěřící, účastníky protifašistického domácího i zahraničního odboje, důstojníky vojenských jednotek na Západě i na Východě,

emigranty, kterým se útěk za hranice nepodařil, funkcionáře nekomunistických stran, kteří proti komunistům vystupovali, i ty, kteří s komunisty spolupracovali, nakonec i vedoucí komunistické funkcionáře, budovatele režimu i jeho skutečné nebo vyprovokované rozbijče, Čechy, Slováky, příslušníky národnostních menšin, kritiky i obdivovatele Sovětského svazu, stejně jako nepřátele Západu i jeho příznivce, bohaté i nemajetné, staré i mladé. Sociální složení obětí politických procesů v letech 1948–1955 odráželo strukturu tehdejší československé společnosti.

I neúplné údaje o sociálním rozložení vězňů odsouzených pro činy politické povahy potvrzují, že nejpočetnější skupinu tvořili dělníci (čtvrtinu až třetinu), rolníci s výměrou půdy do 20 ha (21–25 %), drobní živnostníci (12–13 %), stejně i úředníci a vojáci. Zbývající část tvořili ostatní občané v zaměstnaneckém poměru a vězni, u nichž se sociální příslušnost nepodařilo později zjistit. V roce 1950 bylo za protistátní činy odsouzeno 11 026 osob, z toho 31,6 % dělníků. V období od ledna 1951 do poloviny roku 1953 zatkla StB 12 120 osob, z toho 39,2 % dělníků a 20,8 % rolníků s výměrou půdy do 20 hektarů.

Ideologická stránka

Politické procesy a všechny typy perzekuce měly svoji třídní ideologii. Příslušela jí důležitá role: nejenže ospravedlňovala perzekuční zátky, ale působila i jako výzva k další perzekuci. Základní a dlouho-trvající ideologickou tezí byla teorie o třídním boji, rozšířená o zásadu zostřujícího se třídního boje za socialismu a o nepřítel ve vlastní straně.

Teorii třídního boje chápali komunisté také v mezinárodním měřítku. Zejména od šedesátých let, kdy československou společnost prohlásili za beztřídní, vyzvedávali světový zápas mezi kapitalismem a socialismem jako hlavní pole třídního boje. Podléhání kapitalistickému nepřátelskému vlivu a jeho „ideologické diverzi“ se uvádělo jako příčina nezákonné činnosti.

V zakladatelském období komunistického režimu fungoval princip třídního boje jako ideologická šablona u všech významných

politických procesů. Kromě tohoto setrvalého principu dodávaly procesům ideologii krátkodobé politické kampaně, v nichž „třídní a političtí nepřátelé“ dostávali konkrétní pojmenování. Šlo zejména o tažení proti různým -ismům: trockismu, sionismu, buržoaznímu nacionalismu, liberalismu, sociáldemokratismu, revizionismu nebo antisovětiismu. Některá ideologická zdůvodnění pocházela ze Sovětského svazu a českoslovenští funkcionáři je přizpůsobovali domácímu prostředí, jiná si sami vymýšleli. Zvláště aktivně si v roli ideologa politických procesů počínal tehdejší člen komunistického vedení a vlády Václav Kopecký.

Oficiální ideologické schéma a směrnici pro perzekuci a politické procesy vyhlásil ÚV KSČ v listopadu 1948. Podle politické potřeby komunistické moci dostávalo toto schéma konkrétní podobu. Václav Kopecký patřil k těm ideologům, kteří aktivně díky svému umu vymýšleli nová a nová schématická označení pro třídní nepřátele. Z jeho slovníku pocházela hanlivá označení a krkolonné složeniny jako sionistický titoismus, šlingovština, slánština, buržoazní kosmopolitismus (ve skutečnosti se jednalo o antisemitismus). Kopecký seznamoval pracovníky Státní bezpečnosti s československým trockismem, na schůzi ÚV KSČ v únoru 1951 pronesl odstrašující a „ideologicky zásadní“ obvinění zrádců a zločinců ve vlastní straně. Na ideologické konferenci měl i další zásadní referát „Proti kosmopolitismu jako ideologii amerického imperialismu“. Za několik měsíců opět vystoupil v roli ideologa politických procesů. Citujme alespoň některé z jeho výroků, které pronesl 16. prosince 1952: „V procesu se Slánským a spol. se ukázalo, jakou houževnatost mají trockističtí zrádci, představující předvoj buržoazní kontrarevoluce, a jak je třeba do kořenů vyhladit tuto zrádnou trockistickou hlízu. Ukázalo se dále, jaké nebezpečí představuje buržoazní nacionalismus jako ideologie, na kterou západní imperialismus navazuje... A totéž platí o kosmopolitismu jako dvojenci buržoazního nacionalismu... sionismus se ukázal vskutku jako zákeřný a nebezpečný nepřítel. Máme odvahu postavit se tváří v tvář i tomuto nepříteli.“

Politické procesy měly také svou vlastní historii. Tři už zmíněná období – zakladatelské období režimu v letech 1948–1954, období pomalé a mírné liberalizace (1957–1969) a období tzv. normalizace (1970–1989). Tato období se ještě dále členila na jednotlivé fáze.

V období nejneproduktivnějším na politické procesy, v letech 1948–1954, lze vyčlenit fázi do příchodu sovětských poradců do Státní bezpečnosti v roce 1949–1950. Mezníkem byl první jimi vyrobený monstrproces, proces s M. Horákovou a spol., po kterém následovala fáze velkých procesů, která skončila procesem se Slánským a spol. Třetí tříletá fáze se vyznačovala ústupem od velkých procesů a přechodem na procesy neveřejné a menšího politického významu.

V druhém období se stala mezníkem rehabilitace politických procesů, která začala v roce 1963. Rehabilitaci předcházelo podmíněčné propuštění nebo amnestie většiny přeživších obětí politických procesů z poloviny padesátých let. Amnestie se nevztahovala na politické vězně, kteří byli odsouzeni za zvláště závažné činy proti státu, za které bylo považováno např. nezákonné držení zbraní. Na rozdíl od vymyšlených nebo skutečných politických deliktů, bylo držení zbraní vnímáno všemi zákony jako nebezpečný kriminální delikt. V třetím období se mezníkem politického pronásledování včetně procesů stala druhá polovina sedmdesátých let, do níž spadala zvýšená aktivita opozičních skupin.